

תיק עבודות

הדרום כהלך רוח: רוח חמה מהדרום מנשבת באמנות המערבית

הדס קידר

נקודת המוצא לתערוכה ספקולטיבית זו היא בתפיסת הדרום ככוח שמערער גישות, צורות ומוסדות אשר הבנו את תולדות התרבות בצפון הגלובלי. הדרום מובא כאן כתגובה או כמצב רגשי המפיה רוחות מפתיעות של יצירתיות שלעיתים קרובות מקורן בעיבוריו הדרומיים של הגלובוס.

ניקוס פפסטרגיאדיס (Papastergiadis), ראש מעבדת המחקר בתרבות ציבורית באוניברסיטת מלבורן ועורך שותף של כתב העת *Third Text*, מתייחס לדרום כאל מנגנון להתגוננות מפני ההגמוניה הצפונית. הדרום, על פי פפסטרגיאדיס, הוא מרחב שבו אנשים נפגשים כדי לדמיין את היתכנותן של דרכים אחרות להיות בעולם; מרחב להקמת "זירה ציבורית קטנה" שבה זרים נפגשים זה עם זה ומייצרים, מתוך דיאלוג, צורות שונות של שיג ושיח והבנה הדדית (Papastergiadis 2011).

בעקבות הבנתו של פפסטרגיאדיס את מושג הדרום, ובעקבות הפעילות שלי כמקימה וכאוצרת של תוכנית שהות אמנים ושל מרכז לאמנות בדרום הישראלי, בערד, תערוכה זו מציגה שלוש אפשרויות של מבעים אמנותיים וסביבתיים המקיימים את הלך הרוח הדרומי. הראשונה מתקיימת בתוך תצוגה של מוצגים היסטוריים במוזיאון מערבי ומעמידה בסמן שאלה תפיסות קודמות על מוצאים ומקורות מאגן הים התיכון; השנייה משיאה מבט אל סביבה פוסט־אנושית בצפון הרחוק ומתבוננת בשאריות החיים בסביבה שמתמודדת ביתר שאת עם ההתחממות הגלובלית; השלישית מציגה מרחב חקלאי־חינוכי מבוסס תהליך ומחקר שמספק לשדה האמנות מודל לשיטות ייצור, ארגון, שימור והצגה של ידע שמקורו בדרום.

1. "אני לא מרגישה כלום": גוף נשי דרומי במערב

ג'זמאנה אמיל עבוד, ילידת שפרעם (1971) שגדלה בקנדה, חזרה לישראל בשנות העשרים לחייה. היא סיימה את לימודיה בבצלאל באמצע שנות התשעים ומאז הלכה והעמיקה את עניינה בתרבות הפלסטינית, ובעיקר בידע שהשתמר למרות שחיקתה הקולוניאלית של תרבות זו.

היצירה "אני לא מרגישה כלום" (2012) – סדרת ציורים, רישומים ועבודת וידיאו – היא תוצאת חקירה ארוכת שנים של התרבות המקומית שאליה התוודעה אמיל עבוד, מסורת פלסטינית של סיפורים ואגדות שעברה כמשנה שבעל-פה. אחד הסיפורים האלה, העוסק בנערה ללא ידיים – סיפור קודר על נערה שידיה נקטעות באלימות – עורר תהליך יצירתי שבו ידיים (והיעדרן) נעשו מרכיב מרכזי בעבודתה של אמיל עבוד. עבודת הווידיאו "אני לא מרגישה כלום", שצולמה ברובה במזרח התיכון, משלבת קטעי סרטונים ותצלומים שבהם מופיעות ידיים רבות.

בסצנה רבת רושם בעבודה שצולמה רחוק מהמזרח התיכון, ידי האמנית מצולמות כשהן מלטפות שורת מוצגים מיוון ומרומא במוזיאון לארכיאולוגיה קלאסית בקיימברידג'. הידיים מתגלות ברפות מאחורי פסל של גבר, מגפפות ומלטפות את איברי הגופים העשויים שיש. בחצייתה את הקוד הציבורי של המוזיאון, ידיה של אמיל עבוד כמו מנערות את הדממה השורה על אוסף הפסלים. באתגורה את מדיניות ה"לא לגעת" שלו היא מערערת על הנחות היסוד המקובלות של אוספי אמנות במוסדות לאמנות ותרבות, שמותירות את גוף הצופה מחוץ לזירה. ידי האמנית מהדהדות את האגדה על הנערה ללא ידיים. הן מופיעות כסוכנות עצמאיות שמציגות צורת ידע דוגמת האגדה הפלסטינית המסורתית, ידע שאינו בהכרח מוצג במוזיאון מערבי. בעצם החדרתו של "ידע ממוקם" שמקורו במסורת אוראלית,¹ אמיל עבוד קוראת תיגר על השיטה הממוסדת של הערכה היררכית של צורות ידע באוספי אמנות במערב.

היצירה "אני לא מרגישה כלום" אינה מסתפקת רק בפריעת סדרי עולם מערביים. היא מובילה את קהל הצופים להכיר באירוניה הטמונה בנרטיב של התרבות המערבית, שקובעת את מוצאה באמנות העתיקה של אגן הים התיכון. בעובדת נוכחותה במוזיאון ובהנכחתו של גוף ידע שלכאורה אינו שייך לאוסף ההיסטורי המערבי, אמיל עבוד מערערת את הגיון האוסף ההיסטורי בקיימברידג', המבוסס, כאוספים מערביים רבים, על מוצגים שהועברו אל המערב בחסותו של כיבוש קולוניאלי. נוכחותה יוצאת הדופן של אמיל עבוד באוסף, כאישה וכאמנית פלסטינית שמתחקה אחר תרבות הולכת ונעלמת, מזכירה לנו שהנרטיב ההיסטורי של תולדות האמנות המערבית ממשיך להתבסס על שיבוש והסתרה של מוצאו הדרומי.

1 את המונח "ידע ממוקם" (situated knowledge) טבעה חוקרת הפמיניזם ותולדות התודעה דונה הראווי (Haraway) כדי לבטא גישה ביקורתית ורפלקטיבית המייחסת לידע פרקטיקות של שליטה.

2. הקולקטיב המינרלי החדש: אמנות דרומית בצפון

בסביבות אותו הזמן שבו אמיל עבוד עסקה בשורשים הדרומיים הנסתרים של האוסף בקיימברידג', החל "הקולקטיב המינרלי החדש" (New Mineral Collective) לפתח אמנות הנענית לאתגר שמציב התהליך המואץ של התחממות גלובלית, המתרחש לנגד עיניהן של חברות הקולקטיב באזור מגוריהן בקוטב הצפוני.

הקולקטיב הוקם בשנת 2012 בידי טניה בוסה (Busse) מקנדה ואמיליה שקרנוליטה (Škarnulytė) מליטא. אף שהן פועלות באזור צפוני, האתוס האמנותי שלהן נטוע בכירור בהלך רוח דרומי. דרך עיני הקולקטיב המקומי אנו מתוודעים לאמנות נוף עכשווית המבוססת על הניסויים שביצעו אמנים כגון רוברט סמיתסון וננסי הולט בדרום ארצות הברית. אך בניגוד לאמני האדמה של המאה שעברה, שמבחינה רעיונית התייחסו לקרקע הדרומית כאל מרחב ניסוי אמנותי, הקולקטיב מתייחס אל הנוף שסובב אותן באופן קונקרטי, ומשרטט את התמורות העמוקות שעוברות עליו בעקבות שינוי האקלים.

כותרת העבודה "Hollow Earth" (2013) רומזת לא רק על שינוי האקלים המואץ, הגורם להפשרה של נוף הקרח, אלא גם על פעולות הכרייה המסיביות הנערכות במעמקי האדמה של האזור הארקטי במקום שבו נפגשות נורווגיה, שוודיה ורוסיה. בחינה מדוקדקת של שרידי הנוכחות החיה באזור מצביעה על קשיי הקיום שלה בסביבה הטבעית ועל שקיעתה של סביבה זו.

עבודה זו מעלה בדמיון רישומים רבים של נוף פוסט-אנושי שצולם עד זרא בידי תעשיית הקולנוע והטלוויזיה. אולם בניגוד לצוותי צילום המגיעים לאזורים מרוחקים כדי לתעד ולהציג לעולם את השינויים הקיצוניים שהנוף עובר, העבודה "Hollow Earth" מציגה אופן התבוננות של מי שחיות ופועלות באזור. באמצעות תיעוד סדרה של רגעים יומיומיים שמתקיימים במרחב שלהן – ראשו של טייס מסוק, מצולם מאחור כשהוא מרחף בנופים ריקים; עדר איילים החוצים את המסך, על פרוותם מספרים סידוריים בצבעים בוהקים; צללים מרוקנים המפעילים ציוד הנדסי כבד בליבה של מחצבה – היצירה פותחת מרחב שמשרטט בעדינות את שינוי העומק, באמצעות הצגת הרגעים הבנליים והמינוריים המשקפים את משבר האקלים בכללותו.

עדשותיהן של בוסה ושקרנוליטה עוקבות אחר שינויי האקלים ותיעוש השטחים הצפוניים במדרגים דקים; הן רושמות את גוני הביניים שמתגלים כאשר משתחררים מהניגודיות האופיינית לתעשיית התיעוד הדוקומנטרי. כפתיחת דלת המאפשרת למשב פתאומי של רוח דרומית לנשוב בקוטב הצפוני, "Hollow Earth" יוצרת מרחב אסתטי לשהות בתוך התמורות באורח החיים בקצה הצפוני של כדור הארץ. הקולקטיב מזמין את הצופה להתחיל להכיר את תמונת העתיד שלו דרך עיניהן של מי שחיות את שגרת החיים של ההתחממות הגלובלית והתיעוש המואץ של סביבתן הטבעית.

3. ואדי עתיר: צורות חיים של ידע דרומי

המבע השלישי בתערוכה, ואדי עתיר, אינו עבודת אמנות כלל. מדובר בחווה בת קיימא לגידול צמחייה וחיות משק ולהפעלה של שיטות חקלאיות עתיקות, באתר בן 400 דונם שנמצא כעשרים דקות נסיעה מבאר שבע. ואדי עתיר הוא מיזם שהקימו בשנת 2007 מוחמד אלנבארי, ראש המועצה המקומית חורה לשעבר, ומיכאל בן-אלי – אדריכל שהקים את מעבדת הקיימות (Sustainability Laboratory) בניו יורק, מלכ"ר אמריקני הנוקט גישה שיתופית רבת-חומית למחקר, פיתוח וחינוך.

הכללת החווה בתערוכה זו מאתגרת את ההמשגה האוצרותית שלה ודורשת הסבר, וזה ייעשה בעזרת שתי עדשות. האחת מתבוננת בחווה דרך תיאוריית האוטר (auteur theory), הגורסת כי יצירה משקפת את החזון האישי של יוזמיה, גם אם בסופו של דבר היא אינה מוגדרת אמנות; השנייה מתבוננת בחווה דרך דיון שעניינו מעמדה של אמנות שיתופית וקהילתית ישראלית – דיון שהתקיים בשדה האמנות המקומית (ומעל דפי כתב עת זה) בסוף המאה שעברה בהובלת מבקרת האמנות הישראלית והתיאורטיקנית שרה חניסקי.

כאשר מתבוננים בפרויקט ואדי עתיר דרך העדשה של תיאוריית האוטר רואים בביוגרפיה של יוזמי הפרויקט, אלנבארי ובן-אלי, די רמזים לכך שהפרויקט הוקם מתוך תפיסה שרואה ביזמות חינוכית חברתית, סביבתית ומקומית ערכים כגון התמסרות ומחויבות למקום. אלנבארי, דוקטור לכימיה אורגנית שרשם על שמו 12 פטנטים הקשורים לתחום התמחותו, עמד בראש העיר חורה כאשר החווה הוקמה. הוא ידוע בכישוריו המנהיגותיים, והשינויים שחולל בעירו הביאו להישגים מרשימים. נוסף לעבודתו בשלטון המקומי, אלנבארי ייסד כמה ארגונים חברתיים בנגב שמטרתם לקדם את האוכלוסייה הערבית-בדואית בתחומי הבריאות, הכלכלה והמנהיגות המקומית.

שותפו של אלנבארי, בן-אלי, הביא לפרויקט תפיסה שלפיה אדריכלות היא מרחב לניסוי בצורות של חיים אוטופיים. בצעירותו היה בן-אלי תלמידו של האדריכל, הממציא והעתידין האמריקני ריצ'רד באקמינסטר פולר (Fuller). פולר ידוע בזכות המצאת הכיפה הגיאודזית, טכניקת בנייה מהירה וארעית שיוצרת מערכת מרחבית שצורתה כיפה והיא עשויה משולשים. הטכניקה פרצה לעולם בתחילת שנות השישים ושגשגה בחצי השני של המאה שעברה. פולר הכשיר את בן-אלי לעשות בה שימוש, ובן-אלי פיתח באמצעותה מבנים ארעיים לשיכון חבורות רחוב וחסרי בית בניו יורק. הוא ביסס עמדה אידיאולוגית הרואה את שדה האדריכלות כמושתת על ערכים כגון מחויבות ופעולה קולקטיבית למען שינוי סביבתי. עם התבונה לגבי הערכים שהביאו עימם מייסדי החווה לפרויקט, אפנה את העדשה השנייה אל דיון שהתקיים בסוף המאה שעברה במעמדה של אמנות חברתית או קהילתית ישראלית. מאמרה של שרה חניסקי "שתיקת הדגים: מקומי ואוניברסלי בשיח האמנות הישראלי" (חניסקי 1993) דן באמנות הישראלית החברתית לדורותיה שפנתה אל הטבע והקהילה מתוך רצון להיטיב עם הסביבה הטבעית והחברתית. חניסקי מבקרת את האמנות

הזאת וטוענת שפעולת התרגום המקומי של מושגי היסוד של האמנות האוונגרדית המערבית – פעולה, טוטליות, מחויבות – כשלה.

חינסקי מזהה כיצד עוותו אותם מושגי יסוד של האמנות האוונגרדית המערבית באתוס של האמנות החברתית או הקהילתית המקומית. לא זו בלבד שהאמנות החברתית או הקהילתית איננה משיגה את מטרתה, היא אף הפכה מבלי משים לכוח שמאשש ואף מחזק השקפת עולם לאומית-קולוניאלית. דוגמה לכך רואה חינסקי בחממה האקולוגית שיזם האמן אביטל גבע. הפרויקט החברתי-סביבתי הזה, שהוקם בקיבוץ עין שמר, הוצג מאוחר יותר על ידי האוצר גדעון עפרת כיצירת אמנות בביאנלה לאמנות בוונציה בשנת 1993. בעיני חינסקי, החממה מדגימה את הסכנה של אמנות חברתית או קהילתית ישראלית שהופכת לכזאת שמחזקת את הקשר בין העם היהודי לאדמה, גם כאשר מדובר בכיבוש טריטוריות ובגירוש תושבים מקומיים. מה גם שכאשר החממה הפכה ליצירת אמנות היא איבדה את יכולתה להמשיך ולהשתכפל כמודל סביבתי, חברתי וחינוכי והפכה ליצירה חד-פעמית.²

כאוצרת שמתעניינת בידע דרומי, אני מוצאת שכוחו של פרויקט ואדי עתיר הוא באופן שבו הוא נחלץ מהקונפליקט שהעמידה חינסקי בין ערכי האוונגרד ובין אמנות חברתית סביבתית, ובכך שאינו ממוסגר כיצירת אמנות ולכן ניתן לשכפול. הפרויקט הוא יוזמה מקומית, מעסיק את תושבי האזור ואף מדגיש העסקת נשים (צמרת הניהול של המקום מאוישת בנשים בלבד). באופן התייחסותו אל הטבע המקומי הוא משחזר אורחות חיים עתיקים ומשמר את מה שנותר משיטות החקלאות הערבית-בדואית, ואני מוצאת שבכך הוא נמנע מהפיכתו לכלי במשחק הפוליטי-חברתי כפי שהציגה חינסקי. פרויקט ואדי עתיר מציג שיטות איסוף, מיון, קטלוג, שימור ותצוגה של צורות ידע שאינן נכללות בהכרח באג'נדה האוצרותית של המוזיאון המסורתי.³ לא זו בלבד שהפרויקט אינו זקוק למסגור של שדה האמנות, הוא גם מבנה אמות מידה חדשות לשיח האמנות העכשווית ומציע צורות אמנות ואוצרות המושתתות על הלך רוח דרומי, על משמעויותיו השונות, ובהן הנכחה של צורות ידע שאינן נכללות במוסד התרבות המערבי ויצירת מרחב ציבורי קטן למפגש בין אנשים ובעלי חיים – מרחב המאפשר לדמיין עתיד משותף בעולם שאחוז בשאלות של הישרדות בתנאי חיים קיצוניים.

2 לדיון מעמיק על ההבדל בין הצגת פעולה חברתית-חינוכת כיצירת אמנות חד-פעמית לבין פיתוח מודל חברתי-חינוכי הניתן לשכפול, ראה פרק "דנציגר ואביטל גבע" בתוך המסה "עקדת יצחק" מאת אירות סגולי:

<https://www.erev-rav.com/archives/48694>

3 דוגמה לכך היא מוזיאון תרבות הבדואים במרכז ג'ו אלון, אשר פרט לחדרון שמוקדש לאמנות עכשווית מציג פריטים מהתרבות הבדואית שנוצרו עד שנת 1978.

“אני לא מרגישה כלום”, יצירת האמנות הראשונה שבתערוכה, נוגעת באחד ממאפייניו היסודיים של הלך הרוח הדרומי – ההזדמנות להחזיר את הגוף ואת הידע הדרומי אל השיח המערבי של תולדות האמנות. המעורבות הפיזית של אמיל עבוד בתוך האוסף ההיסטורי, שמונעת מאגדה פלסטינית, קוראת תיגר על אסטרטגיות מוסדיות מקובעות של אמנות ואוצרות במערב. אמיל עבוד יוצרת הזדמנות להתוודע לדעת דרומית מקומית, לרבות מסורות שבעל-פה, ולהמציא במה רגעית שעליה הן יופיעו בינות למוצגים היסטוריים בצפון הגלובלי.

הלך רוח דרומי מופיע גם ב“Hollow Earth”, אף שזירת הפעולה של העבודה היא צפונית במופגן. הווידיאו של הקולקטיב המינרלי החדש יוצר מרחב התבוננות שמאפשר להתמקד ברגעים אקראיים של חיים בזירה שמושפעת מהתחממות גלובלית. ההתמקדות של “Hollow Earth” בשרידי הנוכחות החיה בצפון הגלובלי פותחת עבור הצופים מרחב להתבונן בו בהתמדת היצורים החיים בסביבה המנוכרת הצפונית, שתהפוך להיות דרומית יותר ויותר עם המשך ההתחממות.

הפרויקט האחרון הוא המורכב ביותר והוא משלב את שני המהלכים הללו של גישת הדרום באמנות. חוות ואדי עתיר מציגה צורות ידע דרומיות שנובעות מהמקום ואינן נשענות על הקנון המערבי של מוצגים במוזיאון. הפרויקט מציג מרחב להתבוננות וללמידה של טקטיקות הישרדות הנחוצות ליצורים חיים שלומדים איך לשרוד בתנאים סביבתיים קשים. אף שהפרויקט אינו ממוסגר כיצירת אמנות, הוא מספק מודל דרומי של עשייה קהילתית תוך כדי מחקר מקומי ושותפויות – משב רוח דרומי המפר את סדרי השיח של התרבות המערבית.

התוכנית לאוצרות המשותפת לאקדמיה לאמנות בציריך, שווייץ ולאוניברסיטת רדינג, בריטניה; המחלקה לתרבות חזותית וחומרית, בצלאל אקדמיה לאמנות ועיצוב ומרכז מנדל למנהיגות בנגב

ביבליוגרפיה

חינסקי, שרה, 1993. “שתיקת הדגים: מקומי ואוניברסלי בשיח האמנות הישראלי”, תיאוריה וביקורת 4, עמ' 105-122.

סגולי, אירית, 2018. “עקדת יצחק”, ערב רב (מקוון)

Papastergiadis, Nikos, 2011. “South Remembers: What is the South?” South as a State of Mind (online).

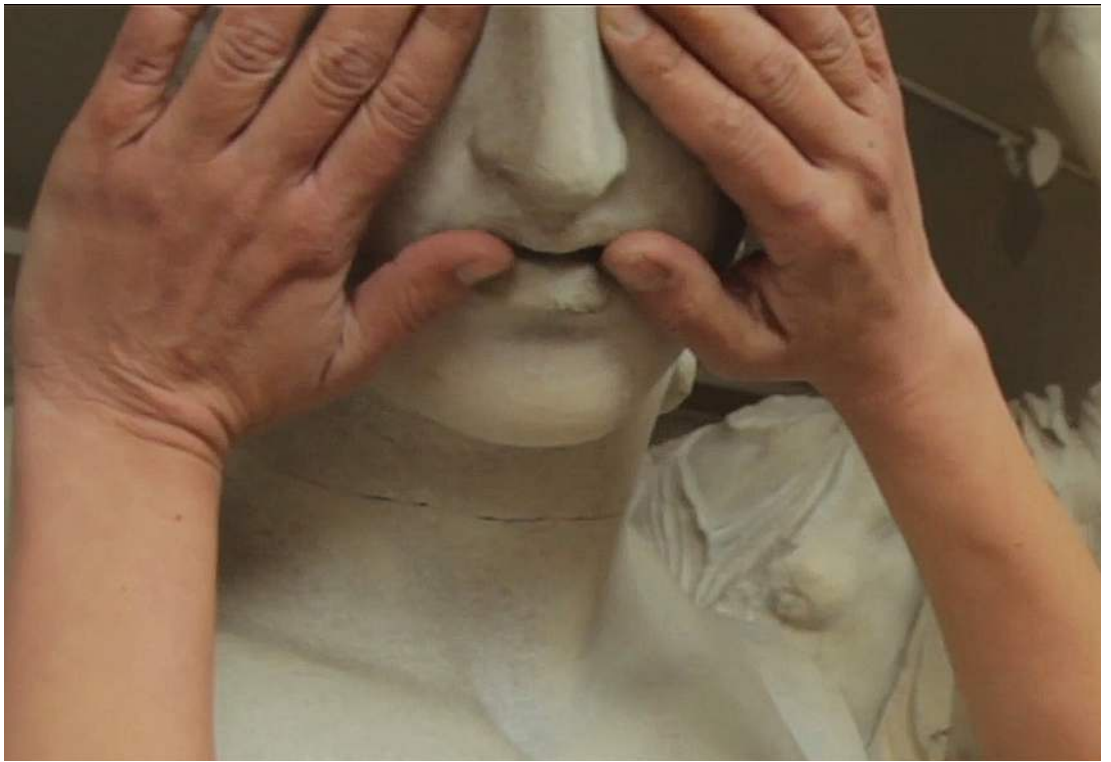
ואדי עתיר, פרויקט חקלאי בדואי בנגב, צילום: יובל חן

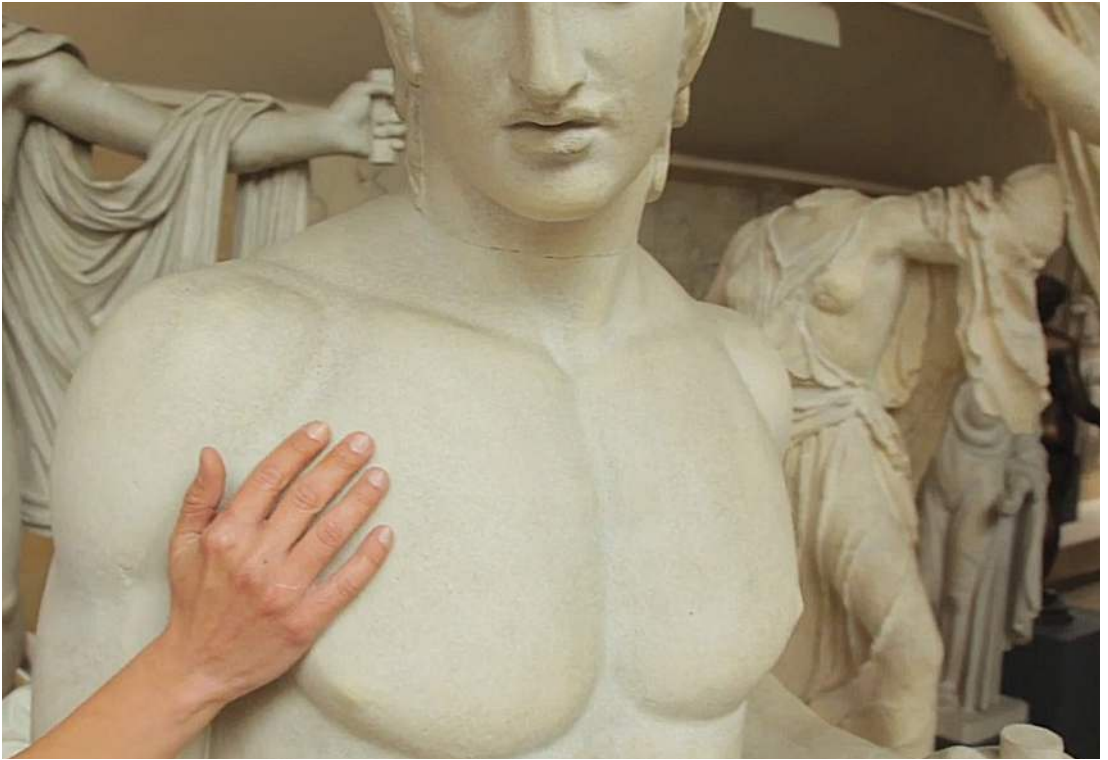
עלי אלהואשלה, ואדי עתיר, פרויקט חקלאי בדואי בנגב, צילום: יובל חן

ואדי עתיר, פרויקט חקלאי בדואי בנגב, צילום: יובל חן

ג'ומאנה אמיל עבוד, סטילס מתוך אני לא מרגישה כלום, 2012, וידאו

הקולקטיב המינורלי החדש, סטילס מתוך *Hollow Earth*, 2013, וידיאו

הקולקטיב המינרלי החדש, סטילס מתוך *Hollow Earth*, 2013, וידיאו